

ւեալն է՝ Յուդայի հայերէն ձեռագրաց վաճառից Ս. Կարապետի եւ Ս. Դանիէլի ի Կեսարիա, կազմեց Տրդատ եպ. Պալեան, Վիեննա, 1963. ԺԲ+88 էջ. Ակարագրել է 44+4=48 ձեռագիր:

26 Խօսքը վերաբերում է Քիրտեան թիւ 40 ձեռագրին՝ Կիլիկիա՝ Ադանա, Բարձրբերդ, ՌԾԴ. - 1605. Գրիչ՝ Գրիգոր երէց, Բաղտասար դպիր, մեկեմաս, ստացող՝ Յովհաննէս կաթողիկոս:

27 Անկասկած, Ակատի ունի Քիրտեան թիւ 89 Ժողովածուն՝ [Կիլիկիա], 2Դ. - 1341 թ., գրիչ՝ Յովհաննէս, նորոգման գրիչ՝ Նիկողայոս, որ ունի տոմարական ուշագրա մաս:

28 Սահակ վ. Ամատունի, Ժամակարգութեան մեկնութիւն ընդարձակ եւ համառօտ Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի եւ նորին պատճառ հիմնարկութեան եկեղեցւոյ, Էջմիածին, 1917, էջ 78:

29 Տե՛ս Հ. Ն. Ակիմեան, Թաղեմ վ. Կողմնակցի (Թոխաթեցի), աշակերտ Մաղաքիա Դերջանցւոյ, տաղասաց, ԺԶ. դար., 1953, 53-65 (Ազգային մատենադարան ՄԵ.):

30 Յ. Քիրտեան, Քուչակեան նոր տաղաշարք մը (Միջնադարեան հայ տաղասացութեան համար), - «Բազմավէպ», 1932/Ժ-ԺԱ., էջ 464_72 (Երուսաղէմի 2323 ձեռագրից):

31 Տե՛ս Յ. Քիրտեան, Նիւթեր Պուկարահայոց պատմութեան համար. Վաւերագրութիւն մը [Երեսնիս Բէօմիւրճեանի], - «Բազմավէպ», 1929/ԺԱ_ԺԲ., էջ 345_8. նաեւ՝ Նիւթեր Պուկարահայոց պատմութեան համար. Յիշատակարան մը [Երեսնիս Բէօմիւրճեանի] 1677էն Տիլիպէի Ս. Գեորգ եկեղեցւոյն վրայօք., - «Բազմավէպ», 1930/Դ., էջ 161_6:

32 Տե՛ս Յ. Քիրտեան, Վիշապը հայկական գորգերուն մէջ (Նաեւ Փիւնիկ եւ Արծիւ) [եւ]՝ Վիշապը

հայկական գորգերուն մէջ (Փիւնիկ թէ Արծիւ), (Ուսումնասիրութիւններ հայ գեղարուեստի պատմութեան համար), - «Բազմավէպ», 1931/Զ., էջ 259-64. Է_Ը., էջ 300-4. Թ-Ժ., էջ 417_25. ԺԱ., էջ 473-8: Նաեւ՝ Հայ եւ արաբ գեղարուեստի յարաբերութիւնը, - «Անահիտ» (Փարիզ), 1932/Է-Ժ., թիւ 1-2, էջ 57-81:

33 Քիրտեանի տպագիր գործերի շարքում այսպիսի միատր չգիտեմք:

34 Ակնարկուած գրախօսութեան՝ ի՛նչ գրքի վերաբերելն անգուշակելի է:

35 Բաժանորդագրի դիմաց Քիրտեանի առաջարկած ձեռագրերի ինչ լինելը նոյնպէս հնարաւոր չէ երթադրել, իսկ Հ. Ակիմեանի ցանկացածները, ինչպէս արդէն տեսանք, Քիրտեան հաւաքածոյի ներկայ 40 (Ժամագրոց մեկնութիւն), 85 (Տաղարան) եւ 89 (Տոմար) համարներն են:

36 Խօսքը Յ. Քիրտեանի աւագ որդու՝ Հայկ Քիրտեանի մասին է, կրտսերը Գրիգոր Քիրտեանն է:

37 Նկատի ունի Արրահամ Անկիւրացու «Վասն ամանն Ստամպոլայ» հանրայայտ չափածոն:

38 Խօսքը Քիրտեանի թիւ 1 ձեռագիր Աւետարանի (ԺԲ. դ. վերջ) մասին է. կրկնագիր են սրա 1-15, 48, 192 թերթերը:

39 Տե՛ս Յ. Քիրտեան, Յովհաննէս վարդապետ Կոզեմ, - ՀԱ, 1967, էջ 1-16:

40 Երեսի Յ. Քիրտեանի գրախօսութիւնն է հետեւեալ գրքի՝ Ամիրաշիլի Ծալու, Վրացական մանրանկարչութիւն (նուսերէն), Մոսկուա, 1966, 72+126 էջ., - «Բազմավէպ», 1967/Զ-Ը., էջ 179_82:

41 Նկատի ունի վրացի հայագետ-բանասէր Իլիա Աքուլաձէին (1901-1968 թթ.):

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Նիկոլ Աղբալեան, Նամակներ. պաշտօնական գրութիւններ, 2003

Այս հատորը Նիկոլ Աղբալեանի անունով Հայաստանի մէջ լոյս տեսած առաջինն է: Աղբալեան՝ Ի. դարու Հայ մշակութի պատմութեան հետաքրքրական դէմքերէն մէկը, Սփիւռքի «Հիմնարար առասպել»ի դերակատարներէն մէկն ալ եղած է: Թող չակերտուած բառերը տարօրինակ չթուին: Ութսուն տարուան ընթացքին, Վենետիկի երբեմնի Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանի նախասփիւռքէն եկող աւանդին զուգահեռ, կարելի է պնդել, թէ Սփիւռքի մէջ Հիմնարար եղած են անոր սկզբնական տարիներուն՝ 1920ական թուականներուն Հիմնուած Համագգայինի Նշան Փալանճեան ճեմարանը եւ Հ.Բ.Ը.Մ.ի Մեղգոնեան Կրթ. Հաստատութիւնը: Այսօր, երբ ձեմարանի Հին շէնքը նիւթական պարագաներու բերումով փակուած է, իսկ Մեղգոնեանը գոցելու անխորհուրդ որոշումը գործադրութեան մէջ կը դրուի, կ'արժէ վերստին մտածել այս երեք հաստատութիւններուն դերին մասին եւ ո՛չ թէ նահանջական տրամադրութիւններ ունեցնել կամ խորհիլ, թէ Հայաշխարհի բոլոր չարիքներուն լուծումը կը գտնուի, օրինակ, այսպէս կոչուած ի «Նահանգն Ոսկեայ», յարեմտեան ափն Ամերիկայի:

«Առասպել» ըսինք, որովհետեւ այդ դերը, թող որ շատ կարեւոր, ժամանակի անցքով միշտ ենթակայ է առասպելականացումի: Ասիկա բնական է, քանի որ այդ կրթական օճախներուն մղիչ ուժերուն կեանքն ու գործը նոյնպիսի առասպելի մը վերածուած է՝ գիտական պրպտումի բացակայութեան դէմ յանդիման: Այս ալ, ի վերջոյ, կամայ թէ մանաւանդ ակամայ նոյն հաստատութիւններուն Աքիլլեսեան

գարշապարը եղած է: Երեք վարժարաններէն ելած հոյլ մը մշակութային ու հանրային դէմքեր Սփիւռքը հասցուցած է մինչեւ մեր օրերը: Բայց, յարակարծօրէն, անոնք չեն տուած (Սփիւռքի «պաշտօնական» քաջալերութեան չգոյութեան պայմաններու մէջ) հարկ եղած թիւով ու որակով բանասէր ու Հայագէտներ, որոնք, օրինակ, Սփիւռքի ակունքներուն քննութիւնը կատարէին: Դժբախտաբար, իրականացած չէ 1934ին Աղբալեանի կողմէ Համաստեղին արտայայտուած բաղձանքը, թէ «ես կ'ուզէի, որ այս Հիմնարկութիւնը [ճեմարանը. Վ.Մ.] Հայագիտութեան աշխարհական օջախ լինէր Ասիական այս ափին. [...] չկար մի հաստատութիւն, որի հովանու տակ աշխարհական մարդը Հմտանար իր անցեալին եւ աշխարհիկ գիտութեան ընդհանուր գաղափարներով լուսաւորէ այդ անցեալը: Հայաստանի Համալսարանը կատարում է այդ գործը թէեւ ծանր պայմանների մէջ. ես կ'ուզէի, որ ճեմարանը արտասահմանի մէջ այդ նոյն դերը կատարէր աւելի լաւ պայմաններում» (Նամակներ, էջ 171. ընդգծումը բնագրային է):

Չենք ուրանար մեր նշած ուղղութեամբ կատարուած աշխատանքը, օրինակ՝ յետմահու հրատարակուած Աղբալեանի քառահատոր «Ամբողջական Գործեր»ը (1959-1970): Սակայն, Սփիւռքի մէջ կէս դարու ընթացքին պակասած է փաստահաւաքչական եւ մեկնողական ճիգը, ի շարս այլոց Աղբալեանի կենսագրութիւնը գրելու, նամականին հրատարակելու, մամուլի մէջ դեռ մնացած էջերը համախմբելու եւ այլ յարակից գործերով զբաղելու: Մինչեւ այսօր բացակայ է բոլոր կենսա-պատմական փաստերը համադրող ու մեկնող Հա-

տոր մը, որ անոր կերպարին ընդմէջէն հանդիսանալ անցեալ դարու առաջին կէսին մշակութային ու հանրային կեանքին քննական մէկ վկայարանը¹: Անոր տեղը բռնած են հոս ու հոն լոյս տեսած ժամանակակիցներու եւ աշակերտներու մեծաբազան յուշագրութիւնները:

Որպէս փաստերու մէկտեղում, հայրենի գրականագէտ եւ Երեւանի Պետական Համալսարանի լրագրութեան բաժնի տեսուչ Գառնիկ Անանեանի կազմած ժողովածուն իր գոյութեամբ իսկ ողջունելի է եւ իր կառուցող վերոյիշեալ պակասը լռելեայն կը մատնէ²: Հոն խմբուած են Երեւանի, Պէյրութի եւ Պոստընի արխիւներու մէջ կամ տարբեր անձերու մօտ գտնուող անտիպ կամ ժամանակին տպագրուած 151 նամակ եւ 79 պաշտօնական գրութիւն: Ծիշդ է, խորհրդային շրջանին երեւանեան նիւթերը անմիջականօրէն մատչելի չէին (մանաւանդ Աղբալեանի ընտանիքին մօտ պահուած նիւթերը), բայց Պէյրութի ու Պոստընի դիւանները կրնային շատոնց իրենց «գաղտնիքները» լոյս աշխարհ բերած ըլլալ:

Ընդարձակ ներածականը կարելի մանրամասնութեամբ ներկայացուցած է Աղբալեանի կեանքին ուրուագիծը: 1890ական թուականներէն ան բազմակողմանի գործունէութիւն մը ունեցած է. գրաքննադատ, կուսակցական գործիչ, հրապարակագիր, խմբագիր, ուսուցիչ, Հայաստանի Հանրապետութեան Հանրային Կրթութեան եւ Արուեստի նախարար (նաեւ Խորհրդարանի անդամ, այլ պաշտօններու վարիչ), բանասէր ու լեզուաբան: Ու թէեւ 1904ին Յովհաննէս Թումանեանին ուղղուած նամակի մը մէջ արդէն կը վկայակոչէր, սեփական մեկնաբանութեամբ, Աւետիք Իսահակեանի այն տողերը, թէ «Սազը չի թողնում, որ հայդուկ դառնամ/ Սուրը չի թողնում, որ աշուղ դառնամ» (էջ 40), պէտք է ընդունել, որ Աղբալեան, թէ՛ որ-

պէս մտաւորական եւ թէ՛ որպէս հանրային գործիչ, գլխովին մխրճուած է քաղաքական, հանրային, մշակութային, կազմակերպական ու կրթական բազմաթիւ գործերու մէջ եւ մէն մի պարագայի օրինակելի պատրաստակամութեամբ իր լաւագոյնը տուած է: Պատմական միջավայրի պարտադրանք, երկու տիրոջ ծառայելու անձնական ընտրութեան արդիւնք: Այսուամենայնիւ, մեր իրականութեան դժնդակ պայմանները եւ անոնց դերակատար ըլլալը իրեն թոյլ չեն տուած լիովին իրագործել իր կարողութիւնները կամ բացայայտել իր ընդունակութիւնները, անկախաբար անձնական հանգամանքներէն: Այսպէս, հանրային-քաղաքական գործունէութիւնը իրեն չէ արտօնած լիովին նուիրուիլ իր նախասիրած գրական-հետազոտական աշխատանքներուն: 1940ին Ֆրանսահայ բանասէր Հայկ Պէրպէրեանին փոստանքով կը գրէր, թէ «ես ոչ ժամանակ, ոչ հնար ունիմ հետեւելու, թէ ինչ է լոյս տեսնում մեր լեզուի եւ գրականութեան մասին: Այս է պատճառը, որ ես ընտրած եմ գրութեան անփոյթ ձեւ: Գիտապէս գրելու մասին շատ բարձր գաղափար ունիմ, բայց գիտուն լինելու ոչ մէկ հնարաւորութիւն» (էջ 177): Ինչպէս վկայած է Եղուարդ Պոյաճեան. «այնքան կարելիութիւն, իրօք, ու չկրցաւ ուզածը ըլլալ. ըստ իրեն եւ շատերուն՝ չկրցաւ ըլլալ ուզածին քառորդն իսկ: Զկարենալ ապրելու եւ չկարենալու մեռնելու պէս բան մը ուրեմն: Դուք գիտէ՞ք մեծութեան մը համար աւելի դժնդակ ողբերգութիւն»³:

Այս գիրքին ընթերցումը դառնութեամբ կը փաստէ, թէ նիւթապէս որքան քիչ պէտք էր (ու պէտք է), որ հայ մտաւորականը կարենար քիչ թէ շատ բնականոն պայմաններու մէջ իր ներդրումը ընել մեր իրականութեան մէջ: Դեկտեմբեր 1902ին Ս. Պետերբուրգէն Իսահակեանին գրելով, Աղբալեան կը հաստատէր, թէ «իմ այստեղ մնալը կապուած է տարեկան 200 ռ. հետ:

Բայց համոզուած եմ, որ չեմ գտնի, որովհետեւ ինձեներութիւն չեմ սովորում: Կ'անեմ այն, ինչ որ հնարաւոր է, հնարաւորութիւն չունենալով անելու այն, ինչ որ կարող եմ եւ ընդունակ եմ» (էջ 8): Յաջորդ նամակին մէջ, դարձեալ դեկտեմբեր 1902ին, կը նշէր հասցէներէն մէկը, որմէ օժանդակութիւն կարելի էր ակնկալել, բայց անօգուտ. «Նամակիս մէջ գրել եմ, որ կարելի է եկեղեցու երգեցողութեան վրայ մի փոքր յոյս դնել. բայց եկեղեցու օգնութեան վրայ - երբեք. նա օգնում է մոլորիւններին (...) Այդ եկեղեցին է օգնում այն ուսախօս, ուսասէր եւ ուսահօգի «ինտելիգենցիային» (!), որին հայհոյելով են զբաղում ամէն տեղ (...)» (էջ 32):

Ու այսպէս, արդէն 30 տարեկանը անց, Աղբալեանը պիտի շարունակէր բարձրագոյն ուսման կարելիութիւններ հետապնդել, առանց երբեք հասնելու իր երազին լիակատար իրականացման: Հակառակ իր ուսումնատենչ նկարագրին, նիւթական պայմանները եւ հանրային գործունէութեան կապանքները Աղբալեանը պարտադրեցին կիսատ ձգելու բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու իր փորձերը Մոսկուայի, Փեթերպուրկի, Լօզանի եւ Փարիզի մէջ: Երեւանի պետական համալսարանի ապագայ հիմնադիրը երբեք համալսարանական վկայական մը պիտի չունենար: Ան ստիպուեցաւ գոհանալու Գէորգեան ճեմարանի կիսաւարտ ընթացքով, համալսարանական ունկնդիրի հանգամանքով եւ տքնաջան ինքնաշխատութեամբ ձեռք ձգուած արդիւնքներով:

1903ին կը գրէր արդէն, կշտամբելով Դերենիկ Դեմիրճեանը, թէ «գրողը որ դադարեց յառաջադիմելուց - նրա մահը մօտ է արդէն» (էջ 36): 1920ական թուականներուն կը տեսնենք զինքը մշակութաբանական եւ ընկերաբանական շարան մը հատորներ պատուիրելով կամ սանսկրիտի քերականութիւնը սորվելով: Իր աշխատա-

սիրութիւնը իրեն թոյլ տուած է դառնալ արեւելահայ գրականութեան լաւագոյն գրադատներէն մէկը: Ցաւօք, գրական իր կոչումէն բազում շեղումները չեն արտօնած այդ կոչումը իր լրումին հասցնել եւ իր կարողութեան համաձայն մնայուն գրաւոր վաստակ մը ընծայել սերունդներուն:

Մարդ միայն կրնայ ափսոսալ, թէ ի՞նչ հեռահաս ու շահեկան ծրագիրներ միօրեայ թիթեռնիկի պէս իրենց վախճանը ունեցած են պարզապէս Աղբալեանի բազմատարած զբաղումներուն եւ անոնց առընթեր հացի պայքարին պատճառով: Անանեան կը մէջբերէ անոր մէկ խորհրդածութիւնը, գրուած՝ 1910ական թուականներուն (կ'ենթադրենք), որ լաւագոյնս կը ցոյցանէ չիրականացած ճակատագրի մը ողբերգութիւնը.-

«Ձարհուրելի է ներքին ուժ զգալ եւ կարողութիւն եւ չկարենալ հասունցնել եւ իրագործել մի լայն մտածում, մի թովիչ տենչանք, մի հմայիչ գեղեցկութիւն: Ընդհատել, երբ կ'ուզէիր աշխատել, գնալ անհրապոյր մի աշխատանքի, երբ կարող էիր յօրինել - ձեւակերպել, վատնել ուժերն այդ անհաւասար եւ անդադրում ոգորման մէջ՝ անկարող վերջնապէս մոռանալու պայծառ բարձունքը, սակարկելով անսակարկելին... ինչ որ գրել եմ, խուլ արձագանգն են այս տեւական եւ անվախճան ոգորման. դադարի եւ մոռացման պահեր, ըմբոստացումներ բարոյական ինքնազգացումի, որ ճիգ է անում վեր պահելու գլուխը կեանքի տիղմերից» (էջ 5):

Ինքն էր, ի վերջոյ, որ այդ տարիներուն Լ. Շանթի, Ա. Իսահակեանի եւ Վ. Տէրեանի առաջին գիրքերուն իր գրախօսականներով կը կանխատեսէր անոնց փայլուն ապագան հայ գրականութեան մէջ: Ու ինքն էր, որ երկարօրէն պիտի պայքարէր գրական պահպանողական հոսանքի մը դէմ, ըստ որուն Գամառ Քաթի-

պա հայ բանաստեղծութեան վերջին խօսքն էր, ուր տեղ չկար Յովհ. Յովհաննիսեանի, Յովհ. Թումանյանի եւ Աւետիք Իսահակեանի պէս նորերուն: Հարիւր տարի ետք, գրականութեան պատմութեան անտեղեակ ընթերցողը կրնայ տարակուսիլ այս երեք անուններուն «նորարարութեան» վրայ, բայց երբ անդրադառնայ, թէ ի՞նչ էր արեւելահայ բանաստեղծութեան վիճակը ԺԹ. դարու վերջաւորութեան՝ ուսումնական ֆակուլտետի շրջանի հաստատումին կոյր գկուրայն հետեւելով («նախ՝ քաղաքացի, ապա՝ բանաստեղծ»), պիտի նշմարէ, թէ անոնց երեւումը բարբարոս դեր պիտի ունենար, գոնէ ճաշակ պիտի փոխէր:

Դարձեալ 1902ին էր, որ Աղբալեան ծրագիրը պիտի յղանար «Գրախօս» անունով կիսամեայ 300 էջոց պարբերական մը հրատարակելու, որ պիտի ձգտէր առաջին հերթին տարուան հայերէն բոլոր գիրքերը ներկայացնելու, հայ նոր գրականութեան մասին գրուած յօդուածները ամփոփելու, օտար լեզուով բոլոր թարգմանութիւնները նշելու, եւ այլ միջոցներով ու հրատարակումներով «զարկ տալ հայ գրականութեան զարգացմանն ու տարածմանը» (էջ 25): Կամ «գիտական գրադարանը»՝ հին ու միջնադարեան քաղաքակրթութիւններու պատմութիւնը, գեղարուեստը եւ կրօնը բազմահատոր հանրամատչելի հրատարակութեամբ մը ծանօթացնելը: Կամ բոլոր գիրքերուն, բոլոր թերթերուն նիւթերը եւ հայ նոր գրականութեան բոլոր յատուկ անուններուն ցանկը, հսկայական ու մինչեւ օրս չիրագործուած աշխատանք մը (էջ 28-29): Նման ծրագիրներ աւելի քան դար մըն է, որ հայ բանասէրին եւ գրականագէտին ունայն երազը կը հանդիսանան, հակառակ մեր մտաւորական ու գիտական կեդրոններուն գոյութեան, ի Հայաստան եւ ի սփիւռս աշխարհի: Ինչպէս ինք կը գրէր. «... մի նախապատրաստական աշխատանք է իմ ապագայ յօդուածները,

կենսագրութիւնները, բնորոշումները եւ՝ իբր վախճան ու վերջնական նպատակ այս ամէնի՝ «Հայոց նոր գրականութեան պատմութիւն»՝ եթէ մի կերպ Վիեննա ընկայ, եւ «Ռուսահայ գրականութեան պատմութիւն»՝ եթէ այս քանդուած երկրում փտելու դատապարտում [sic] վերջնականապէս» (էջ 30): Ծակատագիրը այլ բան տնօրինած է. ո՛չ Վիեննա՝ Միւխթարեան վանքին գրադարանը երթալը իրականացած է, ոչ ալ Կովկաս մնալու այլընտրանքը: Նախատեսուած պատմութիւններէն ո՛չ մէկն ալ գրուած է:

Ան պիտի մնար այդ տարիներէն ի վեր «ազգային գրականութեան» գաղափարախօս մը, որ «օտար»ը միայն կ'ընդունի որպէս փորձաքար «սեփական»ին եւ ոչ թէ որպէս հայերի կամ դարձերես. «... Պէտք է մարդ մի կողմից ամուր կապուած լինի իր ազգի բունին, միւս կողմից սրտով ապրած լինի օտար ոլորտներում, օտար գրականութիւններում. ոչ մէկը չունի այն հոտը ինչ որ ազգայինը, ոչ մէկը այն համը, այն ընտանեկութիւնը, այն հարազատութիւնը չունի եւ ինչպէս ձուկը ջրից դուրս մահուան ձեռքին գալարուած է եւ կենդանին ածխաթթուութի մէջ գալարուած, այնպէս է համարեա սեփական գրականութիւն չունեցողի հալը...» (էջ 34): Յովհաննէս Թումանյանին գրուած այս տողերը ժամանակավրէպ հասարակ տեղիքի տպաւորութիւնը կրնան թողուլ, բայց վերջաբանը այսուհանդերձ այժմէական հնչեղութիւն ունի. «Ոչ ոք չի մտածում, որ հայը պիտի հայ մնայ եւ ցոյց տայ իրան աշխարհին ոչ իբրեւ եւրոպացի, այլ իբրեւ ՌԱ, նա պիտի իր հոգու ոգին սնուցանի Նարեկացիով ու միջնադարեան երգերով եւ կլանելով այն, ինչ տուել է ամբողջ մարդկութիւնը ճամբարտեան, գեղեցկութեան, բարի աշխարհում, ասի աշխարհին, թէ ինչպէս է ինքը հասկանում այն երրորդութիւնը...» (էջ 35. ընդգծումները բնագրային են): Օգտապաշտ ստորագրութիւններէ անդին, Աղբա-

լեանի միտքը, թէ աւանդութիւնը էական է՝ սեփական աշխարհահայեացք մը կառուցելու համար, ուսանելի կը մնայ:

1920-1930ական թուականներուն Աղբալեան լայնօրէն մտած է հայկական լեզուաբանութեան եւ հայերէնի ստուգաբանութեան ոլորտին մէջ, համեմատական քննութիւններու ձեռնարկելով վրացերէնի եւ հնդեւրոպական կարգ մը լեզուներու օգտագործումով: Զանազան յօդուածներ հրատարակած է այս մասին, յատկապէս «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ: Հատորին մէջ կը պակսի մատենագիտական ծանօթագրութիւն մը, ինչպէս եւ յիշատակումը, թէ Հրաչեայ Աճառեան խիստ քննադատաբար դիմաւորած է Աղբալեանի ստուգաբանական փորձերը, թէ՛ «Հայերէն արմատական բառարան»ի համապատասխան յօդուածներուն եւ թէ Վիեննայի Միւխթարեաններուն յղած իր նամակներուն մէջ: Այսպէս, 1931ին Երեւանէն Հ. Ներսէս Ակիւնեանին գրած էր.

«Կիսնդրեմ, որ որեւէ ձեռով չարգարացնէք Ն. Աղբալեանի հրատարակութեանց անմտութիւնը: Ինչպէս ժամանակին Բաղրուպանիի յօդուածները տպագրելու մէջ յանցաւոր էք եղած (եւ այդ Դուք այստեղ խոստովանեցաք) հիմայ ալ յանցաւոր էք Աղբալեանի ձաբուտութիւնը հրատարակելու մէջ: Հյ. բնր < պրս. biver ստուգաբանութիւնը թողելով՝ ելլել հյ. անհամար բառէն ածանցել, յիմարութիւն մ'է, որ ո՛չ մէկ կերպով կարող է արդարանալ: Նման խոշոր յիմարութիւն մ'ալ սպիտակ բառի բնիկ հայ լինելու մասին իր գրութիւնն է»⁴:

Հոս ներկայ են գրական քննադատը եւ բանասէրը, դաստիարակը եւ լեզուաբանը, կառավարական դէմքը եւ կուսակցական գործիչը, բայց մանաւանդ՝ մարդը եւ ընտանիքին հոգատար անձը: 1921էն ետք տարագրութեան մէջ յայտնուելը զինքը վերջնականապէս բաժնած է ընտանիքէն՝

կնոջմէն ու երեք անչափահաս զաւակներէն, որոնք Երեւան մնացած ըլլալով, մինչեւ 1930ական թուականներուն սկիզբը յաջողած են նամակցիլ, բայց հակառակ տարբեր փորձերու, երբեք արտօնութիւն չեն ստացած արտասահման անցնելու եւ ընտանիքը վերամիաւորելու: Այս հատորին մէջ ներառուած կնոջ ու զաւակներուն հետ 1923-1932ին փոխանակած նամակները սրտառուչ վկայութիւն մըն են թէ՛ իր պատրաստակամութեան՝ ընտանիքի կարիքները հոգալու, թէ իր մտահոգութեան՝ զաւակներուն աճի ու դաստիարակութեան նկատմամբ, մինչեւ որ 1932էն ետք հաղորդակցութիւնը անհնար դարձած է եւ «երկաթէ վարագոյր»ը իջած է, զոր վերականգնելու տկար փորձ մը ըրած է տասնչորս տարի ետք, կեանքի վերջին օրերուն: Կասկած չկայ, որ ընտանեկան բաժանումի փաստը եւ ապա համատարած լուրթիւնը կարեւոր դեր պէտք է ունեցած ըլլան իր շատ մը ծրագիրներուն կիսատ մնալուն մէջ:

Բայց մշակութայինէն դուրս Աղբալեանի գործունէութիւնն ալ եղած է բեղմնաւոր, ինչպէս վերը ակնարկեցինք: Պաշտօնական գրութիւնները, որոնք բացի առաջինէն, բոլորն ալ կու գան Հայաստանի Ա. հանրապետութեան Հանրային Կրթութեան եւ Արուեստի նախարարի իր պաշտօնավարութեան շրջանէն (յուլիս 1919-ապրիլ 1920 թուագրուած), ցոյց կու տան իր ծրագիրներուն ու կատարած աշխատանքին ծաւալուն տարողութիւնը՝ հակառակ նիւթական անձուկ պայմաններուն եւ տարբեր տեսակի խոչընդոտներուն: Անանեան ճիշդ կերպով այդ գրութիւնները վերագրած է Աղբալեանի գրիչին (էջ 4): Եթէ բացառենք առաջին դէմքով խօսիլը, «պաշտօնական» հայերէնի նուրբ ոճը (որ հիացում կ'արթնցնէ՝ յատկապէս արեւելահայերէնի, բայց զայն կապելով՝ նաեւ արեւմտահայերէնի՝ կաղապարուած այսօ-

րուան ոճին ի տես) կը բաւէ անոր հեղինակը անմիջապէս ճանչնալու:

Հայերէն պաշտօնական լեզու մշակելու ուղղուած թարգմանական յանձնարումը ստեղծելու իր առաջարկին մէջ ուշագրաւ է կարգաւ այժմու արեւելահայերէնէն տասնամեակներէ ի վեր մերժուած «եզրաբանութիւն» բառը («տերմինոլոգիա»՝ փակագիր մէջ) (պաշտօնական գրութիւն 31, էջ 210), որ մինչեւ այսօր «տերմինաբանութիւն» անհարկի կիսահայացումով փոխարինուած է: Հետաքրքրական է նաեւ իր քննադատութիւնը թէ՛ «մինիստր» եւ թէ՛ «նախարար» բառերուն (առաջինը՝ օտար եւ շատ մեծահնչուն, երկրորդը՝ պատմական իմաստով «մինիստր» չըլլալուն համար), եւ իր առաջարկը՝ «վարիչ» բառը գործածելու (պաշտօնական գրութիւն 48, էջ 229): Անշուշտ, բառերը կրնան երկրորդ կեանք մը ստանալ, ինչպէս արեւմտահայերէնի եւ, Հայաստանի վերանկախացումէն ետք, արեւելահայերէնի մէջ պատահած է «նախարար» բառի արդի իմաստի զգեցումով: Փաստը, սակայն, կը մնայ ուշագրաւ, թէ՛ կուզ հայերէնի լեզուաշինարարութեան պատմութեան համար:

Շատ հետաքրքրական է սեպտեմբեր 1919ի անոր ծրագիրը՝ Հայաստանի թատերական վարժարանը Պոլսոյ մէջ բանալու, քանի որ Երեւանի թատերասրահին շէնքը (այժմու Հանրապետութեան փողոց, թիւ 37) Խորհրդարանի նիստերուն համար կը գործածուէր: Առանց փող ու թմբուկի, առանց աւելորդ նշանախօսքերու, Աղբալեան կը ծրագրէր երկու հմուտ դերասան որպէս դասատու ուղարկել՝ տեղւոյն ատակ ուժերէն դերասան պատրաստելու, պատճառաբանելով, որ «դրանով մեր եւ արեւմտահայ ուժերն ու արուեստը շփման մէջ կը դրուեն, նրանց հայախօսութիւնը եւ բարեձեւ պահուածքը կը պատուաստուեն մերոնց, փոխանակ պատահական

անձեր հրաւիրելու, հնար կ'ունենանք լուրջ ընտրութիւն անելու մի բազմութեան միջից ...» եւ այլն (պաշտօնական գրութիւն 18, էջ 199): Հայրենիք-Սփիւռք գործակցութեան գեղեցիկ ու իր հիմնաւորումով այսօր իսկ օրինակելի գաղափար մըն էր, որու համար տասը օր ետք դերասան Օվի Սեւեմեանն «իր ընկերոջ հետ» (ծանօթագրութեան բացակայութեան հետեւանքով, յայտնի չէ «իր ընկերոջ» ինքնութիւնը) Պոլիս գործուղուած է (պաշտօնական գրութիւն 25, էջ 205):

Իր յառաջաբանին մէջ, Անանեան մէջբերած է 1920ին «Հայ գրականութեան ապագան» նիւթին նուիրուած Աղբալեանի դասախօսութեանն ընթացքում մը. «Հայաստանի կառավարութիւնը մի հոգածու ուժ է, որ... ստեղծելու է հայոց գրականութեան ապագայի համար յուսալի պայմաններ» (էջ 13): Իր նշանաւոր դասախօսութեամբ, «սարսեցնելով դահլիճն ու Ֆուլայէն» Ջարենցի յայտնութիւնը ընող Աղբալեանը նոյն այն մարդն էր, որ Կարսի մէկ խուլ անկիւնը ուսուցչութեամբ զբաղող բանաստեղծը պիտի գտնէր եւ պաշտօն մը տար, ամէնօրեայ հոգերէ քիչ թէ շատ ազատելու եւ գրականութեան նուիրուելու ազատութիւնը ընծայելու նպատակով:

Կրթական ու մշակութային գործին հանդէպ թափանցող, պաշտօնականէն անդին՝ անձնականի վերածուող հոգածութիւնը նախարարական պաշտօնավարութեան ընթացքին, ո՛չ միայն փաստ մըն է, որ այդ պնդումը խօսքի մակարդակէն անդին կ'երթար, այլեւ անցեալէն եկող ու պետական պատուէրով լոյս տեսած դիպուկ յիշեցում մը՝ ներկայ ու ապագայ պետական ազգորեարին:

Նոյն տեսակի դաս մը կը պարունակեն, իրենց յստակատեսութեամբ, 1906ին Ա. Վրամեանին ուղղուած նամակի մը որոշ մտքեր.:

«... Ինչո՞ւ չէք մտածում զինուորական զրքերի մի շարք հրատարակել. չէ՞ որ զինուորականն ու զինուորն են վերջապէս իսկական յեղափոխականն ու գործի զօրավիգը: Բոլոր քարոզները, թերթերը, կազմակերպութիւնները եւ այլն, վերջ ի վերջոյ նպատակ ունեն կռուողներ պատրաստելու. եւ մեր կոտող ուժերի որակից շատ բան է կախում՝ եթէ ոչ՝ ամէն բան. քանակի մասին չեմ խօսում, որովհետեւ շատերն են, որ ցանկանում են իրանց անձը զոհել հայրենիքի համար, բայց ի՞նչ օգուտ. չէ որ յեղափոխութիւնը գործ է, իսկակամ գործ է ոչ ումանտիգ: (...) Ոչ այնքան պրոպագանդիստ է հարկաւոր երկրին, որքան զինուորական, որ կարողանայ կազմակերպել եւ մարզել ուժերը կռուի համար, մինչդեռ այս կարեւոր գործն է մեր գործում ամենից աչքաթող մնացածը, ցաւալից աւելի է այս» (էջ 48. ընդգծումները մերն են): Եթէ մտածենք, որ հայկական յեղափոխութեան ամենէն աննպաստ կողմերէն մէկը թուրք կանոնաւոր ուժերուն դէմ ռազմականօրէն պատրաստ ուժերու պակասն էր, եւ որ այդ պակասը ճակատագրական կրնար եղած ըլլալ հայութեան համար, եթէ 1918ի հերոսամարտերուն հրաշքը չպատահէր, կը տեսնենք, թէ Աղբալեանի խօսքերը որքան ճիշդ եւ որքան անտեսուած են:

Քանի մը տարի առաջ լոյս տեսած լրագրական հաղորդումի մը համաձայն, Հայաստանի մէջ կը ծրագրուի պատրաստել Աղբալեանի ամբողջական գործերը՝ 12 հատորով: Կազմողը իր երկու խօսքին մէջ կանխաւ շնորհակալութիւններ յայտնած է «նրանց, ովքեր կ'օգնեն լրացնելու նիւթերի պակասը, ծանօթագրութիւնների թերին» (էջ 4): Կարգ մը դիտողութիւններ ունինք, որոնք վերոյիշեալ լրացումներուն շարքին պէտք է նկատել, մանաւանդ աչքի առնելով յիշեալ բազմահատորեակին ծրագիրը:

Ժողովածուն լոյս տեսած է այսպէս կոչուած «նոր» ուղղագրութեամբ: Թէեւ վերջին տարիներուն սփիւռքահայ հեղինակներու գործերը սկսած են դասական ուղղագրութեամբ լոյս տեսնել, կը թուի թէ արեւելահայերէն գրող Աղբալեանը պէտք չէ նոյն բախտին արժանանար Հայաստանի մէջ: Պատճառը այն է, կ'ենթադրենք, որ ատիկա զինքը կը դասէր «նոր» ուղղագրութեամբ հրատարակելիներու շարքին, ըստ նորայայտ ու անհիմն «տեսակէտ»ին, թէ դասականը՝ «հին»ը, արեւմտահայերէնի ուղղագրութիւնն է, իսկ «նոր»ը՝ արեւելահայերէնի ուղղագրութիւնը (անորոշ է, թէ իրանի արեւելահայերէնը ո՞ւր կը գետեղուի):

Եթէ մեր մատնանշումը կրնայ ուղղագրական ծանօթ գրավէճին մէջ տեղաւորուել ու սուխններով դիմաւորուել, կը կարծենք, որ տարակարծութեան առարկայ չի կրնար ըլլալ այն իրողութիւնը, որ գրաբարի ուղղագրութիւնը դասականն է: Սակայն, գիրքին մէջ այդ սկզբունքը տարբեր առիթներով խախտած է. օրինակ՝ «հորժամ բազմեք ի վերնատան» (էջ 29), «հորժամ բազմես զընթրիս խթամ հիշնա եւ զիս զբազմամեղս» (էջ 33), «քանզի ցամաքեցան աղբյուրք դրամոց» (էջ 62), «կամք Տեառն օրհնյալ եղիցի» (էջ 106):

Նոյնպէս անվիճելի է, որ լատինատառ բառերու եւ նախադասութիւններու վերարտադրութիւնը պէտք է հարազատութեամբ կատարուի: Դժբախտաբար, գրեթէ ո՛չ մէկ տեղ հանդիպած ենք ճիշդ վերծանումներու (կամ մեքենագրումի), ինչ որ հայրենի հրատարակութիւններուն հին ցաւ մըն է: Քանի մը պարզագոյն օրինակներ, ի շարս բազմաց. *villa* [*villa*] *Friedheim*, P. RS [*P.P.S.*] (էջ 54), *Nicolas* [*Nicolas*] (էջ 56), *Redaktion* [*Redaction*], *Chamin de la Rosraic* [*Chemin de la Roseraie*] (էջ 64), *la Caire* (*Egypte*) [*Le Caire* (*Egypte*)] (էջ 66. ճիշդ ձեւը հմմտ. էջ

141-142), Monsinur [Monsieur] (էջ 101), եւ այլն:

Յատկապէս աղէտալի է գիրքերու խորագիրներուն վերծանումը: Շատ յատկանշական է Հայերէնագէտներուն ծանօթ Անթուան Մէյէի Հնդեւրոպական լեզուաբանութեան նուիրուած հատորը, որ դարձած է "Ynroduction <...> l'étude comparatine des langues indoeuropeennes" (էջ 111): Աղբալեան ֆրանսերէն սորված էր Զուրիցերիոյ մէջ, հետեւաբար խորագիրներ ճիշդ ընդօրինակելու չափ լեզուն գիտնալու էր, ու երբեք այսքան աղճատ կերպով պիտի չգրէր "Introduction à l'étude comparative des langues indoeuropéennes", որ, ի դէպ, կարելի էր վերստուգել Մէյէի «Հայագիտական հետազոտութիւններ» հատորին (Երեւան, 1979) դիմելով:

Նման սայթաքումներ կրկնուած են ամէնուրեք: Յատկանշական է, որ էջ 154-155ի նամակին մէջ Աղբալեանի գրած մատենագիտական ցուցակը ունի 17 վերնագիրներ, որոնցմէ տասնըփնգը սխալներ կը պարունակեն: Ընթերցողի դատումին (եւ սրբագրութեան) կը ձգենք, օրինակ, Անրի Պերկսոնի "Essai sur les dornee's imenediates de la concience"ը (sic):

Որոշ նամակներ սխալ հասցէատէր ունին: Օրինակ՝ թիւ 86ը, որ 1926ին իբր թէ յղուած է Երեւան ապրող կնոջ, կը սկսի այսպէս:-

«Միրելի Հրարփիկ,

Թաւրիզի խնդրել էին յատկապէս մի յօդուած Ներսէս եպ. Մելիք-Թանգեանի մասին «Հայրենիք»ների համար: Հաճելի էր ինձ այդ բանը, մանաւանդ որ երախտապարտ եմ նրան եւ նա արժանի է գովասանքի: Ահա ուղարկում եմ: Յուսով եմ Յունիս 12-ի թիւում լոյս կ'ընծայես» (էջ 114):

Ամենէն անտեղեակ ընթերցողն իսկ կրնայ անդրադառնալ, որ «Հայրենիք»ը Երեւանի մէջ լոյս չէր տեսներ, եւ որ Հրար-

փիկ Աղբալեանը թերթին խմբագիրը չէր: Հետեւաբար, պարզ է, որ նամակին հասցէատէրը ոչ այլ ոք է, քան «Միրելի Արտաշէս»ը (Չիլիկարեան), այսինքն, Ռուբէն Դարբինեանը:

Միեւնոյն հասցէատիրոջ ուղղուած է թիւ 92 նամակը (էջ 122-123), որ դարձեալ կը սկսի «Միրելի Հրարփիկ» ձեռով, բայց կը փակուի հետեւեալ նախադասութեամբ (ընդգծումը մերն է).-

«Կնոջը ու ընկերներին շատ բարեւներ, քեզ առողջութիւն եւ յաջողութիւն»:

Թէ ինչպէ՞ս «Հրարփիկ» ու «Արտաշէս» խառնուեր են զոյգ պարագաներուն, մեզի հասու չէ:

Արխիւային սխալ յղում ունեցող նամակներ կան, ինչպէս թիւ 141րդ՝ կնոջ ուղղուած 1932ի նամակը, որու տեղը նշուած է իբրեւ «ԳԱԹ, Համաստեղի Փոնդ», ինչ որ թիւ 142ին կը պատկանի: Այս փոխատեղումը շարունակուած է բոլոր նամակներուն մէջ մինչեւ վերջը: Խախտումին հետեւանքով, 151 նամակներուն դիմաց միայն 150ի յղումը ունինք:

Նկատելի են նաեւ յղում ունեցող, բայց ծանօթագրութիւն չունեցող նամակներ (թիւ 30, 49, 66, 90, 142) ու պաշտօնական գրութիւններ (թիւ 24, 63), ինչպէս եւ սխալ տեղադրուած ծանօթագրութիւններ (նամակ 129ի ծանօթ.՝ 128ի տակ եւ շարունակաբար մինչեւ բաժինին վերջը՝ նամակ 149):

Ժամանակագրական դասաւորումի որոշ հարցեր ալ կան: Այսպէս, թիւ 38 անթուակիր նամակը, որուն հասցէատէրերը բացայայտ չէ, թէեւ հաստատապէս ընտանեկան պարագաներ են (նամակին սկիզբը եւ վերջը ապահովութեան նկատառումներով մկրատուած են, առկայ տուեալներով չկրցանք կռահել անոնց ինքնութիւնը եւ այդ մասին որեւէ ծանօթագրութիւն չկայ), գետեղուած է Լօզանէն գրուած Դեկտ. 24, 1906ի եւ Փետր. 12, 1907ի նամակներուն

միջեւ: Նամակը, սակայն, կը սկսի «Միշոյի նամակից իմացայ Հօրս մահը» նախադասութեամբ, որու ծանօթագրութիւնը (էջ 261) կ'ըսէ, թէ յունուար 31, 1908ին Թումանեանին ուղղուած նամակին մէջ (թիւ 46, էջ 67) գրած է «Հօրս մահից յետոյ, որ միայն երկու օր առաջ իմացայ...»: Ուրեմն, խնդրոյ առարկայ նամակը վերջինս յաջորդող՝ թիւ 47ը պէտք է ըլլար: Իսկ Թումանեանին ուղղուած անթուակիր թիւ 47ը, որ ծանօթագրութեան համաձայն պէտք է 1896-1898ի շուրջ թուագրել, համապատասխան տեղը դրուելու էր եւ ո'չ «Ամենայն Հայոց Բանաստեղծ»ին գրուած բոլոր նամակներուն վերջը:

Սիմոն Վրացեանին ուղղուած թիւ 60 ոտանաւոր նամակին յաջորդած են թիւ 61 եւ 62 նամակները, երկուքն ալ նոյն անձին ուղղուած եւ սեպտ. 8, 1922 թուակիր: Նկատի ունենալով, որ թիւ 62ը կը սկսի յայտնելով, թէ ոտանաւոր նամակ մը ստացեր է եւ «պատասխանն էլ գրեցի նոյնպէս ոտանաւոր (...)» (էջ 87), աւելի յարմար կը թուէր փոխատեղել թիւ 61ին հետ, ուր թղթակցութեան ակնարկութիւններ չկան ընդհանրապէս:

Թէեւ բնագիրներուն հետ համեմատութիւններ ընելու կարելիութիւնը չունինք, նկատելի են սխալ կամ անկատար վերծանումներ: Ստորեւ կու տանք մեր նշմարածներուն ցանկը.-

էջ 49.- «Այստեղ անհրաժեշտ է մի մնայուն մարդ թէ տեղական եւ թէ լեռնավայրի գործերի համար», իսկ էջ 50 «Փաշայեանն ասում է, որ մեր [Աղեքսանդրիոյ Վ.Մ.] ու Գահրիէի մուտքերը «անցնենք» լեռնավայրի հաշուին»: Հաւանաբար «Լեռնավայր», որ Կիլիկիոյ անունն էր կուսակցական անուանակարգին մէջ:

էջ 50.- «Ընդհանուր մակերեւոյթը միջակից էլ քաշ է, եւ չկայ մի աչքի ընկնող ուժ»: Աւելի հաւանական կը թուի ցածր կամ վար, բացի եթէ «քաշ» բառը հոս

այդ իմաստով կը գործածուի, ինչ որ մեզի անծանօթ նշանակութիւն մըն է:

էջ 54.- «Թափառելի»ի հաշուեմատեանը (պոստի մանրամասն ծախսերը, անկարեւոր) կ'ուղարկեմ»: Պէտք է ըլլայ «Թափառիկ»ի, որ էջ 49-50ին բազմիցս յիշուած ու չծանօթագրուած տոքթ. Կարապետ Փաշայեանի ծածկանունն էր:

էջ 54.- «Իզմիրի վիճած գործը», իմա՛ վիժած:

էջ 61.- «Քաղաքականութիւնը խեղդել է ամէն բան. գրականութիւնը մոռացուելու է, լեզուն դարձրել են շիլափլաւ: Պէտք է հոգալ այդ մասին. քաղաքակառուցութիւնը պակաս չէ. մի՞թէ չեն մտածում որեւէ ամսագիր հիմնել»: Նախադասութեան ընթացքէն դատելով, յայտնապէս քաղաքականութիւնը «պակաս չէ», այլ՝ գրակառուցութիւնը:

էջ 86.- «<...> ինքդ գնահատող ես այս կարգի նիւթերի, <ուստի> զգուշութիւն եւ փութկոտութիւն <...> տալն աւելորդ է եւ համարում», սուրանկիւն փակագիծերու մէջ՝ դու եւ ցոյց:

էջ 89.- «Այս յուշերն անմիջական տպագրութեան սահմանուած չեն, եթէ տպագրուեն անգամ, պէտք է ենթարկուեն ընտանիքի (...)», իմա՛ ընտրանքի:

էջ 90.- «Հրատարակութիւն մեր տեսաբան ընկերների գրութիւնների (Խաժակ, Ծախաթումեան, Զաւարեան եւ այլն)», իմա՛ Աւետիք Ծախաթումեան (1885-1918):

էջ 90.- «Հեշտն ասած (...)», իմա՛ ճիշտն ասած:

էջ 110.- «Ձեր անձնագիրը <վիզիո> անեն Պիրէյում», իմա՛ վիզէ:

էջ 112.- «Ուզածս գիրքը 40 ֆր. արժէ, որ ժամանակին կ'ուղարկեմ մի կերպ կամ կարող ես <Ծախաթումեան> առնել», իմա՛ Ծախաթումեան (հաւանաբար՝ Շահան Նաթալի):

էջ 112.- «Ազգերի <զօրակցութիւն>, Հաւանաբար՝ զինակցութիւն (League of Nations) Ի ազատ թարգմանութիւն մը):

էջ 117.- «Լաւ թէ որ երեխաները շարունակուած են վարժարան գնալ», իմա՛ Է:

էջ 122.- «Պատրաստուած էի «Սիմոն»ի համար», իմա՛ «Սիմոն»:

էջ 122.- «Երկու տարի է Հայոց գրականութեան պատմութիւն եմ գրում, որի առաջին ամիսը աւելի քան 400 էջ կը լինի (...), իմա՛ մասը:

էջ 122.- «Իսկ իմանա՞մ թէ բանն ինչպէ՞ս կ'անեն եւ չանեն այնպէս, ինչպէս պէտք է անել, շատ դժուար է ինձ պէս մարդու համար», իմա՛ իմանա՞մ եւ չանե՞մ:

էջ 126.- «Հայաստանը Յուստիանոսի ժամանակաշրջանում», իմա՛ Յուստիանոսի (թէեւ ակնարկութիւնը Նիկողայոս Ադոնցի ռուսերէն ծանօթ հատորին է, այլ Աղբալեանի ու կնոջ շրջած հայկական գաւառներուն վիճակին):

էջ 139.- «(...) Լեզուաբանական գրքեր կարդալով, որոնք մեծ ուշադրութիւն են պահանջում եւ շատ ցանկալի աշխատանք: Պէտք է շարունակ յունարէն եւ լատիներէն բառարաններ նայել եւ յիշել շարունակ Հնչիւնների փոփոխութիւնները առնուազն վեց լեզուի մէջ՝ ամէն մի բառի կամ վերջաւորութեան համար, մախլաս (...): Նման ծանր հեռանկարի դիմաց, աշխատանքը շատ «ցանկալի» է՝ երեւիք կը թուի, թէ ճիշդ ընթերցումը տանջալի կրնայ ըլլալ:

էջ 148.- «Ասում են < > էլ երաժշտական շնորհք ունի, ահաւասիկ մի ընտանիք որ <անշահաբեր> ունակութիւններ ունի հօրից սկսած եւ Մանչուկով վերջացրած»: Նամակը հասցէագրուած է երաժշտութիւն սորվող աւագ որդիին՝ Մուշեղին, իսկ տող մը առաջ յիշուած է Աչիկը՝ Դորան, որմէ կը հետեւցնենք, որ պակտող բառը Մանչուկն է (Ռուբէնը):

էջ 154.- «Թէ ի < > սրտի խօսի բերան», իմա՛ յաւելուածոյ: Սուրբգրային դարձուածքը («...ի յաւելուածոյ սրտի խօսի բերան» -Մատթ. ԺԲ, 34) կազմողին պէտք է քաջ յայտնի ըլլար:

էջ 161.- «(...) Ծաղիկի պատմութիւնը չկրկնուի (...), իմա՛ Ծուշիկի (Հմմտ. էջ 141):

էջ 161-162.- «Սիրելի Մանչուկին շատ < > գովեստներ իր անուշադրութեան համար դէպի քո վիճակը»: Դժուար է երեւակայել, որ Աղբալեանը գոված ըլլայ իր զաւակը անուշադրութեան համար: Հաւանաբար պէտք է կարգալ «գովեստներ իրան ուշադրութեան համար»:

էջ 171.- «Մենք նուէր ստացանք Հանգուցեալ Օհան Դուրեանի եւ <Տէրպէտէրեանի> գրութիւնները, ուր արժէքաւոր գրքեր կային՝ շատ պատահական գրքերի շարքին», իմա՛ գրադարանները:

Ի դէպ, վերջերս լոյս տեսած Համաստեղի նամակագրութիւնը իր ծանօթագրական բաժինին մէջ ներմուծած է Աղբալեանէն վեց նամակներ, որոնցմէ երեքը գրախօսուող ժողովածուին մէջ չկան⁵: Միւս երեքին համեմատութիւնը ցոյց կու տայ տարբերութիւններ, որոնցմով զբաղիլը այս գրախօսականին նպատակէն դուրս կը մնայ: Սակայն, վերի պարբերութեան պարագային, նոր հրատարակութիւնը փոխանակ այլապէս անծանօթ Օհան Դուրեանին կու տայ «հանգուցեալ Օհան Կարոյի եւ Տէրպէտէրեանի գրադարանները» ընթերցումը, ինչ որ լիովին տրամաբանական է (վիպագիր Օհան Կարո մահացած էր 1933ին):

Նշելի են կարգ մը տեղանուններու սխալ ընթերցումներ, ինչպէս Հագազիգ (Ջագազիգ, էջ 129), Մութարիա (Մաթարիա, էջ 131-132, Հմմտ. ճիշդ ձեւը էջ 130), Պքրէ (Պիրէ, էջ 114-115), Սուիտիա եւ Ռրոտնէս (Սուէտիա եւ Ռրոտնէս, էջ 142):

Եթէ ճիշդ ընթերցումը ապահովելը բնագրագիտական առաջնահերթ պայման

մըն է, կ'արժէ յաւելուածաբար յիշել, որ Աղբալեանը մեծ կարեւորութիւն կու տար բնագրի խնամքին: Ինչպէս կը գրէր յուլիս 1929ին Վրացեանին, «վերջապէս իմը գրելն է. տպագրութիւնը որպէս եւ կամիցիս. բայց պիտի խնդրեմ, որ սրբագրութեան մեծ խնամք տարուի. ոճս կէտերի արժէքը գիտէ եւ գուր չի դնում՝ եթէ դնում է» (էջ 154. ընդգծումը մերն է): Ո՛չ միայն կէտերու, այլեւ բառերու. «Աղբալեան, խօսելէ կամ գրելէ առաջ, կը փնտռէր բառերը, նոյնիսկ ամենէն հասարակները: Կը փնտռէր, կը կշռէր, կարծես ոսկի ըլլար մտքին մէջ կշռած ամէն մէկը բառը: Անողոք թշնամի մըն ալ ահա իր հիւանդագին բժախնդրութիւնը, դատելու եւ բանաձեւելու ատեն» (Պոյաճեան, Դէմքեր, էջ 197):

Այդ «հիւանդագին բժախնդրութիւնը», ահա, պակաս է այս գիրքէն, որ, մեր տպաւորութեամբ, ածապարանքի կնիքը կը կրէ իր վրայ: «Կազմողի կողմից» վերնագրուած նախաբանին մէջ կը կարդանք. «Ընթերցողի ներողամտութիւնն եմ հայցում ոչ ամէն ինչ ծանօթագրելու համար (առաւել մանրամասն ծանօթագրուել են վաղ ձեռք բերուած նիւթերը)» (էջ 4):

Արդ, բացատրութիւն մը չկայ, թէ ինչն է «ոչ ամէն ինչ» ծանօթագրուած է: Մանաւանդ այսպիսի գիրք մը՝ Հայաստանեան առաջին հատորը խորհրդահայ շրջանին արգելուած դէմքի մը, որ, ինչպէս արդարացիօրէն նշուած է նոյն այդ նախաբանին մէջ, «յանիրաւի մոռացութեան տրուած անուններ»էն է, մէկը այն շատերէն որոնք «(...) յաճախ չեն էլ հայհոյել՝ յիշողութիւնից ի սպառ ջնջելու համար» (էջ 3): Այս երեւոյթին լոյսին տակ, կը կարծենք, որ պէտք էր հնարաւորինս չափ ամբողջական ծանօթագրութեան ենթարկել բոլոր նամակները եւ ո՛չ թէ Սփիւռքի կամ Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան քիչ տեղեակ ընթերցողին մատուցել նման կիսկատար աշխատանք մը: Հաւանական է, որ

որոշ նիւթեր Հայաստանի գրադարաններուն մէջ չգտնուին (օրինակ՝ «Դրօշակ»ի 1891-1914 կամ 1925-1933 զոյգ շրջաններուն լիակատար հաւաքածոյ մը չկայ. արգելումներու, կորուստներու կամ փճացումներու հետեւանքով այս եւ այլ բազում տարրական լրացումներ Սփիւռքի պատկան մարմիններուն հոգածութեան առարկայ պէտք է դառնան), բայց վստահ ենք, որ որոշ դիմումներով կարելի էր համապարփակ ու գոհացուցիչ գործ մը հրամցնել, առանց երկարամեայ ճիգի մը: Անհրաժեշտ էր, առնուազն, նամակներուն մէջ ակնարկուած Աղբալեանի բոլոր յօդուածներուն եւ գիրքերուն հրատարակութեան (կամ անտիպ մնացած ըլլալու) փաստերը հաւաքել ու ըստ այնմ ծանօթագրել, ինչ որ միայն չնչին մասով կատարուած է:

Մինչ Հայաստանի կամ Սփիւռքի պարզ ընթերցողը հաւանաբար ծանօթագրութեան պէտք չունի, գիտնալու համար, օրինակ, թէ ի՞նչ է Կրեմլը, ո՞ր է Կիւելը կամ ո՞վ էր Ալեքսանդր Պուշկինը (Հմմտ. էջ 258), վստահ չենք, որ տեղեակ ըլլայ, թէ որո՞նք են կուսակցական գաղտնանուններով ծանօթ շրջանները (էջ 49-50)՝ Ջրաբերդ (=Կարս), Նաւահանգիստ (=Պաթում), ո՞վ էր 1906ին Եգիպտոս իր ներկայութիւնը կարեւոր համարուող «մեր Սարգիսը» (էջ 50. Հաւանաբար՝ Սարգիս Բարսեղեանը), ո՞վ էր թիւ 32 նամակին «Մարտիրոս» անունով հասցէատէրը, որուն լման մէկ գիրքը խմբագրած է Աղբալեանը նոյն թուականին (էջ 51-52. արդեօք Հ. Յ. Դաշնակցութեան Յուցական Մարմնի անդամ Մարտիրոս Մարգարեանը, ծանօթ Սաֆօ անունով), ի՞նչ պաշտօնէ հեռացուած է բանասէր Երուանդ Տէր Մինասեանը Մարտ 1921ին, ըստ երեւոյթին՝ Վրացեանի գլխաւորած Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէին կողմէ (էջ 83), եւ շատ մը ուրիշ բաներ, որոնց համար Հանրագիտական բնոյթի աղբիւրներ չկան եւ

որոնք ի վերջոյ բանասէրէ մը պահանջուող բնագորագիտական աշխատանքին մաս կը կազմեն: Ահա թէ ինչո՞ւ նամականի կազմողները ծանօթագրութիւններ կը պատրաստեն:

Ծանօթագրական ակներեւ ու ծաւալուն բացերուն մատնանշումը անիմաստ աշխատանք մըն է, քանի որ կազմողը գիտակից է անոնց գոյութեան, որով թերեւս աւելի շահեկան է կարգ մը վիճայարոյց կէտերու սրբագրութիւնը: Այսպէս.-

1) Լեւոն Շանթի բուն մականունը Նահապետեան չէր (էջ 254), այլ Նահապետեան:

2) «Հանդէս Ամսօրեայ»ն 1915էն ի վեր անկանոն պարբերականութեամբ լոյս չի տեսներ (էջ 256): Աւելի քան քառորդ դարէ ի վեր լոյս կը տեսնէ կանոնաւոր տարեկան պարբերականութեամբ:

3) «Ընկերներ» Հասցէատէրով Աղեքսանդրիայէն գրուած 1906ի թիւ 29 նամակը ուղղուած կը համարուի «ՀՅԴ-ի Ամերիկեան բիւրոյին» (էջ 260): Սակայն, ԱՄՆի մէջ «ՀՅԴ Բիւրօ» գոյութիւն ունեցած չէ: Ապա, այդ նամակին մէջ կը խնդրուի, որ «իմ վերարկուս (Դերենիկն է հազնում, ինչպէս լսեցի), գրքերս ու բարձս ուղարկէք այստեղ Դոկ. Խաչատրեանին [...] ես թողի՛ յուսով, որ շուտ կը դառնամ իմ ծախսով այդտեղերը մի քիչ մնալու չեղաւ» (էջ 46-47): Արդ, Աղբալեան եգիպտոս անցած էր ժընեւէն, ուր 1906ին Դերենիկ Դեմիրճեանը («Դերենիկ»ի կողքին գրուած ծանօթագրութիւնը տպուած չէ) ուսանող էր, հետեւաբար «այդտեղերը» կը վերաբերի Զուլիգերիոյ եւ ո՛չ թէ Հիւսիսային Ամերիկայի, իսկ անտրամաբանական կերեւի Ամերիկա գրել որպէսզի ժընեւէն իրեր ղրկեն: Հաւանական է, խորքին մէջ, որ նամակը հասցէագրուած ըլլայ Հ.Յ.Դ. Արեւմտեան (եւ ո՛չ՝ Ամերիկեան) Բիւրոյին, որու կեդրոնը ժընեւ էր:

5) Անանեան յիշած է, թէ Բարսեղ Շահպազ «Ալեքսանդրիայում հրատարակել է «Կրակ» թերթը (երկու համար» (էջ 265), բայց ան զայն խմբագրած է Երուանդ Օտեանի հետ, իսկ շաբաթաթերթէն լոյս տեսած են երեք թիւեր⁶:

6) Սիմոն Վրացեանին ուղղուած թիւ 62 նամակին վերջին տողերուն մէջ կը կարդանք.- «Բարեւներ ընկերներին. եթէ ուզենաս ինձ մի լաւութիւն անել, կ'առնես եւ ինձ կ'ուղարկես Հալեպի գրական հրատարակութեամբ Յունաց գրականութեան պատմութիւնը» (էջ 88-89): «Հալեպի» բառին ծանօթագրութիւնը կը խօսի Սուրիոյ Հալէպ քաղաքին մասին, ինչ որ իմաստ չունի (Հալէպ հրատարակուած յունական գրականութեան պատմութի՞ւն...): Արդ, ի՞նչ կապ կրնայ ըլլալ սուրիական քաղաքանունին եւ յայտնապէս մականուն եղող «Հալեպի»ին միջեւ: Հոս դիտմամբ պահած ենք «նոր» ուղղագրութեան «Հալեպի» ձեւը, քանի որ կ'ենթադրենք, որ թիւրքնիւթերցում մը կայ եւ «Հալեպի»ն պէտք է կարդալ Հալեպի (Halévy), որ Ֆրանսացի հրատարակիչի մը անունը ըլլալու է:

7) Նոյն նամակին մէջ յիշուած են «սրբազանի ձրի ճաշերը» (էջ 87): Ծանօթագրութիւնը նշուած է, թէ «ամենայն հաւանականութեամբ» խօսքը Ներսէս արք. Մելիք-Թանգեանի մասին է (էջ 267): Արդ, երբ գիտենք, որ Մելիք-Թանգեան 1912-1948ին Ատրպատականի առաջնորդ եղած է (կեդրոն՝ Թաւրիզ), աւելորդ զգուշութիւն մըն է «ամենայն հաւանականութեամբ» վարուելը: Մելիք-Թանգեանի մօտ «ձրի ճաշեր»ուն ակնարկած է նոյնպէս Թաւրիզ տարագրուած դերասան Մանուէլ Մարութեանը, որ գրած է, թէ եկեղեցականին ճաշի հիւր էին նաեւ, «երբեմն Շանթն ու Աղբալեանը»⁷:

8) Ռ. Դարբինեանին ուղղուած նամակներուն տակ պահուած քանի մը ծանօթագրութիւնները (էջ 89 եւ 93) պէտք է

լուսաբանուին որպէս «Հայրենիք» ամսագրի խմբագրութեան (իմա՛ Դարբինեանի) կատարած ծանօթագրութիւններ:

9) Համաստեղին 1933ին եւ 1934ին ուղղուած նամակները Գ. Անանեանի հրատարակումով նախապէս լոյս տեսած են («Հայրենիքի Ձայն», 5 Յուլիս 1989), ինչ որ նշուած չէ:

10) Համաստեղին ուղղուած 1938ի նամակին առաջին հրատարակութեան ծանօթագրութիւնը («Աւանգարդ», 1989, նօ.) անամբողջ է, քանի որ թերթին թիւը նշուած չէ (էջ 274): Նամակին մէջ ակնարկուած Համաստեղի գործը իրաւամբ «Տոմար մաքիական» վիպերգն է, որ 1938ին «Հայրենիք» ամսագրին մէջ լոյս տեսած է շարունակաբար, բայց ընթերցողին ի լուսաբանութիւն անհրաժեշտ էր աւելցնել, որ այդ գործը վերամշակուած ու «Այծետոմար» վերնագրով լոյս տեսած է առանձին (Գահիրէ, 1960):

Նամակներու այս ժողովածուն ընթերցողին կը բանայ ցարդ անծանօթ կամ կիսածանօթ Աղբալեանի մը դէմքը, բայց վերոյիշեալ պատճառներով, դժբախտաբար, զայն պէտք է դիմաւորել որոշ վերապահութեամբ: Գրախօսականը աւելի եւս չծանրաբեռնելու մտահոգութեամբ խուսափած ենք մեր հաւաքած նկատողութիւնները ամբողջ

ղութեամբ նշելէ: Ապագայ հրատարակութիւն մը անկասկած լրացուցիչ նիւթեր պիտի բացայայտէ եւ, հարկադրաբար, վերոյիշեալ թերիները սրբագրէ:

Վ.ԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1 Չեմք տեսած Գառնիկ Անանեանի Նիկոյ Աղբալեանը քննադատ (Երեւան, 1989) եւ Նիկոյ Աղբալեան (Երեւան, 2002) հատորները, որոնցմէ երկրորդ դժուար թէ ունենայ մեր ակնարկած բովանդակութիւնը: Ինչպէս վերնագիրը կը յուշէ, Անահիտ Պետրոսեանի Նիկոյ Աղբալեան. գրականագիտական հայեացքները (Երեւան, 2005) գրական տեսակետներու վերլուծում մըն է:
- 2 1989էն ի վեր Անանեան հրատարակած է Աղբալեանի մասին երկվեցեակ մը յօդուած, ինչպէս եւ մատենագիտութիւն մը (Երեւան, 2003) եւ Աստուծոյ ծանօթագրութեան մէջ յիշատակուած երկու հատորները:
- 3 Եղուարդ Պոյաճեան, Դէմքեր, Ա. հատոր, Պէյրութ, 1966, էջ 196:
- 4 Հրաչեայ Աճառեանի անակները Վիեննայի Միջիթարեաններում, հրատ. Մարտիրոս Միմասեան, Բագին, 12, 1985, էջ 69-70:
- 5 Տե՛ս Համաստեղ, Նամակահի, Երեւան, 2004, էջ 371-380:
- 6 Ամալիա Կիրակոսեան, Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտութիւն (1794-1967), Երեւան, 1970, էջ 321:
- 7 Մանուէլ Մարութեան, Փակուած վարագործի առջեւ. Դէմքեր, Բ. հատոր, Լոս Անճելըս, 1984, էջ 30: